

УДК 340

О. В. ЛЕБЕДЕВА,
здобувач Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВА»: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Ідея держави як соціальної організації цікавила і продовжує цікавити мільйони людей, які прагнуть зрозуміти, що таке держава, для чого вона створена, в чому її призначення. Важливого значення набувають питання стосовно виникнення і розвитку держави, її сутності та меж її впливу на приватне і суспільне життя. У статті розглядається історичний розвиток поняття держави від часів середньовіччя до сьогодення. Автор, проаналізувавши визначення держави відомих філософів і теоретиків, надає своє визначення поняття «держава».

Ключові слова: держава, природа держави, соціологічне та юридичне значення держави.

Лебедева Е. В. Историческое развитие понятия «государство»: теоретический анализ

Ідея государства как социальной организации интересовала и продолжает интересовать миллионы людей, которые стремятся понять, что такое государство, для чего оно создано, в чем его предназначение. Важное значение имеют вопросы о возникновении и развитии государства, его сущности и границах его влияния на частную и общественную жизнь. В статье рассматривается историческое развитие понятия государства со времен средневековья до нынешних дней. Автор, проанализировав определение государства известных философов и теоретиков, представляет свое определение понятия «государство».

Ключевые слова: государство, природа государства, социологическое и юридическое значение государства.

Lebedeva O.V. Historical development of the concept of state: a theoretical analysis

The idea of the state as a social organization disturbed and continues to disturb the millions of people who want to understand what is the state, for what it was created, what its purpose is. Also raises questions about the origin and development of the state, its nature and the limits of its influence in the private and public lives. The article deals with historical development of the concept of the state and the Middle Ages to the present. The author analyzed the definition of «state» of famous philosophers and theorists, provides a vision of the concept of «state».

Key words: the state, the nature of the state, sociological and legal significance of the state.

Впродовж багатьох століть ідея держави як соціальної організації цікавила і продовжує цікавити мільйони людей, які намагаються зрозуміти, що таке держава, як і для чого вона створена, в чому її сенс і призначення. Численні дискусії ведуться довкола питань про те, як виникає і розвивається держава, які її природні межі, яка її сутність і межі втручання у приватне й суспільне життя тощо.

Ці й багато інших питань постійно постають і поставатимуть перед кожним новим поколінням людей.

Як зазначає відомий російський вчений Б. М. Чичерін, ще зі стародавніх часів ці питання поставали перед мислителями тієї епохи, які залишили нам філософське учення про державу. Відомо, що стародавня держава відрізнялася від сучасної тим, що вона «більшою мірою підпорядковувала собі особу. Громадянин жив для держави. Приватне життя, забезпечене рабством, слугувало йому лише засобом для виконання громадянських обов'язків»¹. Такий характер суспільного побуту відбився на ученнях тих великих мислителів, які прагнули якомога повніше висловити античні уявлення про державу.

Абсолютно протилежними є думки Нового часу. «Якщо в античні часи думка походила від об'єкта і лише потім перейшла до суб'єкта, то тут, навпаки, вона походить від суб'єкта і лише потім переходить до об'єкта. В античні часи точкою відліку була держава як об'єктивний організм, створений самою природою речей; лише у подальшому русі «поглинена» нею особа пред'являє свої права і поступово «розкладає» цей порядок. Тут, навпаки, точкою відліку слугують суб'єктивні вимоги особи, які поступово приводять до відновлення суспільного устрою і, нарешті, до ідеї держави як вищої єдності суспільного життя»².

Таким чином, неоднозначність сприйняття держави – її ідеї, уявлення про неї, про її поняття, роль і призначення – обумовлена, перш за все, самим часом, в рамках якого вона виникає і розвивається, а отже, рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості і мислення.

Водночас вона зумовлюється суто суб'єктивними чинниками – неоднаковим сприйняттям одних і тих же державно-правових явищ різними людьми, а крім того, складністю і багатогранністю самої держави як явища. Зауважимо, що, як справедливо відзначав відомий австрійський юрист Г. Кельзен, неоднозначність сприйняття, а отже, і численні підходи до визначення поняття держави обумовлюються і посилюються тим, що даним терміном «зазвичай пояснюються найрізноманітніші предмети і явища»³.

Водночас ця категорія використовується в широкому значенні, а саме «для визначення суспільства як такого або будь-якої особливої форми суспільства». У вузькому значенні вона застосовується для визначення будь-якого особливої органу або органів суспільства (наприклад, органів управління або суб'єктів управління), а також нації або території, на якій проживає населення тієї чи іншої держави. Незадовільний стан політичної теорії, підґрунтям якої є теорія держави, значною мірою зумовлюється тим фактом, що дослідники держави і права «використовують одні й ті самі терміни в абсолютно різних значеннях або ж розглядають різні явища і поняття як ідентичні»⁴.

У якому значенні, наприклад, на думку Г. Кельзена, одного із засновників теорії правового нормативізму, може вживатися і вживається поняття «держави»?

По-перше, в юридичному значенні. Держава, на думку цього видатного вченого, може розглядатися виключно з юридичних позицій. Вона може бути представлена як юридична особа, «правовий феномен», як своєрідна корпорація. Від інших корпорацій держава відрізняється «лише встановленим у масштабі нації або країни правовим порядком». Через це «з юридичного погляду

проблема держави значною мірою виявляється як проблема національного правового порядку»⁵. Держава виглядає не інакше як «спосіб дій і порядок поведінки людей, який ми зазвичай називаємо правовим порядком».

При розгляді держави як юридичного феномену передбачається, що «стосунки між державою і правом повинні розглядатися за аналогією зі стосунками між правом та індивідом». Це означає, що держава, незважаючи на те, що вона надає або санкціонує право, мабуть, як і індивід, «у своїй поведінці і діях зв'язаний правом»⁶.

По-друге, поняття держави може вживатися в соціологічному значенні. У даному аспекті держава повинна розглядатися як «соціологічна спільнота», «соціальна реальність, що існує незалежно від правового порядку і правової реальності».

Для поняття держави, що розглядається в соціологічному значенні, характерною рисою є вихідне (з моменту її виникнення і функціонування) розосередження влади у різних органах. Фактично «не існує таких держав, де всі акти і дії (команди, що йдуть від імені держави) виходили б спочатку від одного правителя. У суспільстві завжди існувало й існує декілька командних структур. У результаті їх діяльності завжди виникала значна кількість панівних у суспільстві відносин, а також незліченна кількість актів управління та підпорядкування, сукупність яких відображала те, що називається «соціологічною державою»⁷.

По-третє, поняття держави може визначатися як живий, «природний організм». Відповідно до такого підходу вона розглядається не інакше як «форма соціальної біології».

Подібний погляд Г. Кельзена на поняття держави поділяли багато інших авторів, в основному прибічники так званої органічної теорії держави. Досягнувши апогею в своєму розвитку на межі XIX–XX ст., дана теорія намагалася пояснити все соціальне життя біологічними закономірностями. При цьому суспільство повністю отожднювалося з організмом, а держава вважалася «єдиним інститутом, покликаним для забезпечення благополуччя як усіх, так і громадян, що ще не народилися»⁸.

По-четверте, поняття держави визначається як «система норм», «нормативний порядок» або як «політично організоване суспільство», як «держававлада».

Держава має політичний характер, визначається як політична організація, перш за все тому, що вона встановлює «порядок використання сили, тому, що вона володіє монополією на застосування цієї сили»⁹.

Отже, складність і багатогранність держави як явища і поняття, з одного боку, та суб'єктивність її сприйняття різними авторами, з іншого, об'єктивно обумовлюють можливість і неминучість її багатоваріантного розуміння і не менш різноманітного її тлумачення.

З вищевикладеного стає зрозумілим той факт, чому в різні періоди розвитку суспільства існує безліч визначень поняття держави та їх активного використання. «Скільки існувало державознавців і філософів, – писав з цього приводу Л. Гумплович, – стільки існувало визначень держави». Вельми помітно при цьому заявляв про себе суб'єктивізм.

Засуджуючи політичну упередженість, тенденційність у визначенні поняття держави, автор вважає, що вона була особливо виразною у XIX ст. Л. Гумплович нарікає на те, що у визначенні держави «змальовують не те, що насправді становить і передбачає держава, а те, чим вона має бути із суб'єктивної позиції, із суб'єктивної точки зору, згідно з бажанням та ідеалами кожного державознавця, політика і філософа»¹⁰. Будь-яка політична партія, зазначає автор, мала як девіз своє власне визначення держави – таке, в якому вона закріплювала свої бажання і вимоги, прагнучи «лише до того, щоб згідно з ними перетворити дану державу».

Як приклад такого визначення поняття держави Л. Гумплович посилався на визначення, наведені в роботах деяких авторів XIX ст. та у словниках. Зокрема, критичному розгляду піддається досить ідеалістичне визначення держави, відповідно до якого вона представлена як «народне об'єднання, організоване для постійної реалізації вищого закону, а також вищого блага». Або визначення, згідно з яким держава розглядається як «суверенний, морально-особистий, живий, вільний суспільний союз народу, союз, який за конституційним законом, у вільно-конституційній організації народу, під керівництвом конституційного і самостійного уряду прагне до правової свободи і в її межах – до визнання, а тому і до щастя всіх своїх членів»¹¹.

Не торкаючись питання про переваги і вади наведених визначень, а також про правомірність або неправомірність настільки критичного до них ставлення з боку автора, слід зазначити, що упередженість і суб'єктивізм ніколи не були в пошані – ні в XIX ст., ні в інших століттях, ні у зв'язку з визначенням поняття держави, ні в інших відносинах. Проте це не повинно означати будь-якої заборони – під прапором боротьби із суб'єктивізмом – на творчі пошуки в усвідомленні і визначенні держави.

Досить важливим є одна неодмінна вимога: щоб пошуки не мали оглядово-го, одірваного від життя, від державно-правової дійсності характеру, а адекватно відображали різні сторони і аспекти держави і права. Якщо ця умова – ознака науковості і об'єктивності дослідження – дотримується, то множинність визначень поняття держави є не лише виправданою, але і об'єктивно необхідною. Вона відкриває широкі можливості для глибокого і різностороннього пізнання як самої держави, так і її поняття.

Отже, як визначалася держава на різних етапах її розвитку?

Відомий римський філософ Марк Туллій Цицерон вбачав у державі, перш за все, засіб для встановлення загального правопорядку.

На думку давньогрецького філософа Платона, держава – це органічне ціле, зі своєю структурою, функціями і інтересами, а не конгломерат самостійних атомів-індивідів¹².

Один з видатних мислителів античності Аристотель вважав, що держава – це «результат сім'ї. Це природний процес розвитку та удосконалення форм спілкування людей: спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу постає держава. Вона є формою спілкування людей, які користуються певним політичним устроєм і підпорядковуються владі закону».

Як і Аристотель, Конфуцій вважав, що держава – це велика сім'я, і відносини в ній мають будуватися за аналогією із сімейними. Влада правителя в державі є такою, як влада батька в сім'ї, а відносини правителів і підданих нагадують сімейні стосунки, де молодші залежать від старших; піддані мусять слухатися правителя, як діти батьків, а правителі мають дбати про підданих, як батьки про дітей.

Видатний філософ Г. Гегель визначав державу як «дійсність конкретної свободи». Щоб зрозуміти це визначення, треба знати, що Г. Гегель розуміє під дійсністю, конкретністю, свободою. Визначення це має сенс лише у складі Гегелевої філософської системи. Взятє окремо, воно не має жодного значення. Такий самий характер має і визначення Ф. Шеллінга, що держава є гармонія свободи і необхідності. Такі визначення також суб'єктивні, хоч вони мають на увазі вказати не якою держава має бути, а якою вона насправді є¹³.

Голландський юрист та філософ Г. Гроцій визначав державу як досконалий союз вільних людей, пов'язаних задля дотримання права і загальної користі¹⁴.

Мислитель епохи Відродження Н. Макіавеллі визначав державу через загальне благо, яке має походити з виконання реальних державних інтересів.

Французький мислитель XVI ст. Ж. Боден розглядав державу як «правове управління сімействами і тим, що є у них спільного з верховною владою, яка повинна керуватися вічними началами добра і справедливості. Ці начала творитимуть загальне благо, яке і має становити мету державного устрою».

Відомий англійський філософ XVI ст. Т. Гоббс, прибічник абсолютної влади держави – гаранта миру і реалізації природних прав, визначав її як «єдину особистість, верховного владика, суверена, воля якої внаслідок договору більшості осіб вважається волею всіх, так що вона може вживати сили і здібності будь-кого для загального миру і захисту».

Творець ідейно-політичної доктрини лібералізму, англійський філософ-матеріаліст Дж. Локк визначав державу як «загальну волю, що є вираженням переважаючої сили», тобто більшості громадян, що «входять у державу». Він розглядав державу як сукупність людей, що об'єдналися в єдине ціле під їх же керівництвом на основі встановленого загального закону.

Держава, на думку німецького філософа І. Канта, – це товариство людей, які самі розпоряджаються і управляють собою¹⁵.

Водночас досить оригінальним і несхожим на багато інших визначень держави в російській літературі було визначення, запропоноване Б. Кістяківським: держава – правова організація народу, що повною мірою володіє своєю власною, самостійною і первинною, тобто ні від кого не залежною, владою¹⁶.

Часто звертались до проблеми поняття «держави» класики марксизму, але вже з непримиренних класових позицій. «Держава – не що інше, – писав Ф. Енгельс, – як машина для пригнічення одного класу іншим»¹⁷.

За іншим визначенням К. Маркса і Ф. Енгельса, «держави це капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст»¹⁸.

В. Ленін зазначав, що «держави – це машина для пригнічення одного класу іншим, машина, щоб одному класу утримувати в покорі інші підлеглі класи»¹⁹.

Водночас різними вченими, філософами та юристами держава розумілася як: «організація спільного народного життя на певній території і під однією ви-

щою владою» (Р. Міль); «будь-яке людське суспільство, в якому існує політична диференціація між правлячими верствами населення та підлеглими, тобто політична влада» (Л. Дюгі); «союз вільних людей на певній території під загальною верховною владою, що існує для всебічного користування правовим станом» (Н. Аретін); «організація влади, яка виникла природно і призначена для охорони певного правопорядку» (Л. Гумплович) тощо.

Відомі теоретики Г. Шершеневич і Ф. Кокоскін розглядали державу як спільноту людей під однією владою в межах однієї території²⁰.

Протилежного погляду дотримувався відомий правознавець М. Коркунов. Він визначав державу як суспільний союз, що становить самостійне, визнане примусове володарювання над вільними людьми²¹.

Близьке до цього і визначення держави, яке дав російський юрист В. Хвостов: держава – одна з форм людського спілкування, один з видів суспільних союзів; держава – це союз вільних людей, які проживають на певній території, підкоряються примусовій і самостійній владі²².

У своїй книзі «Лекції з енциклопедії права» відомий теоретик Є. Трубецький дав своє бачення і визначення поняття держави. Він вважає, що держава – це союз людей, що володарюють самостійно і виключно в межах певної території. Відповідно до цього визначення поняття держави містять такі три елементи: 1) влада, що має ознаки самостійності і винятковості; 2) сукупність осіб, підлеглих цій владі – народ; 3) територія²³.

Не можна не згадати визначення В. Хропанюка, який вважає, що держава як єдина політична організація суспільства, яка поширює свою владу на всю територію країни і її населення, має в своєму розпорядженні спеціальний апарат управління, видає обов'язкові для всіх правила поведінки і володіє суверенітетом²⁴. Відомий теоретик А. Хабібулін визначає державу як засіб соціального компромісу, механізм управління справами суспільства²⁵.

М. Байтін виходячи з двоєдиної природи держави (класової і загальнолюдської), пропонує таке коротке загальне визначення держави: «це організація політичної влади, необхідна для виконання як суто класових завдань, так і загальних справ, які випливають з природи будь-якого суспільства»²⁶. З даним визначенням згоден і М. Марченко²⁷.

Л. Тихомиров вважає, що держава – це союз членів соціальних груп, заснований на загальнолюдському принципі справедливості, під відповідною верховною владою²⁸.

Проведений нами аналіз висловлювань щодо поняття держави дозволяє зробити такі висновки:

- 1) держава – це продукт життєдіяльності суспільства в цілому;
- 2) держава існує не в будь-якому суспільстві, а лише в тому, в якому є розвинена і суперечлива структура на всіх рівнях (економіка, власність, форми свідомості, особа, соціальні класи, соціальні групи тощо);
- 3) суспільство, в якому є держава, – це державно-організоване суспільство; для такого суспільства держава – це форма його існування;
- 4) на теоретичному, пізнавальному рівнях поняття держави і суспільства не збігаються одне з одним;

5) при будь-якому визначенні держави йдеться і про певні владні інститути, державний апарат, систему владних державних органів, у діяльності яких зайняті специфічні соціальні групи;

6) розвинені, складні, суперечливі об'єктивні потреби суспільства в державі визначають призначення, функції, цілі, завдання, діяльність держави; при цьому теоретично несуттєво, про що йдеться: про досягнення «кращого життя», «загальної користі», «загального блага» чи про самоорганізацію, самоврядування суспільства за допомогою держави.

Вказані висновки дозволяють сформулювати наше власне бачення поняття держави. Отже, держава – це організація єдиної політичної влади в суспільстві, яка поширюється на всю територію країни і її населення, має спеціальний апарат управління і примусу, видає обов'язкові для всіх правила поведінки і має суверенітет.

1. *Чичерин Б. Н.* Избранные труды / сост., вступ. ст. и комментарии А. В. Полякова и Е. В. Тимошиной. – СПб.: Наука, 1998. – С. 231. 2. Там же. – С. 232. 3. *Kelsen H.* General Theory of Law and State / пер. с англ. И. Д. Коробовой. – М.: Право, 2004. – С. 181. 4. Там же. 5. Там же. – С. 182. 6. Там же. 7. Там же. – С. 187. 8. *Jierke O.* Das Wesen der Menschlichen Verbande. – Berlin, 1902. – S. 34. 9. *Kelsen H.* General Theory of Law and State. – С. 190. 10. *Гумлович Л.* Общее учение о государстве. – СПб.: Вира, 1910. – С. 36. 11. Там же. 12. Теория государства и права: учеб. пособие / Р. В. Енгигбарян, Ю. К. Краснов. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – М.: Норма, 2007. – С. 94. 13. *Радько Т. Н.* Теория государства и права: хрестоматия / под ред. И. И. Лизиковой. – М.: Академический Проект, 2005. – С. 230–231. 14. Там же. – С. 22. 15. *Морозова Л. А.* Теория государства и права: учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2009. – С. 53. 16. *Кистяковский Б. А.* Социальная наука и право. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. – С. 411–412. 17. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1962. – Т. 22. – С. 200–201. 18. Там же. – С. 436. 19. *Ленин В. И.* О государстве // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – М.: Изд-во полит. лит., 1970. – Т. 39. – С. 75. 20. *Шериеневич Г. Ф.* Общая теория права. – М.: Издание бр. Башмаковых, 1910. – Т. 1. – С. 15–16; *Кокоскин Ф. Ф.* Русское государственное право. – М.: Изд. Об-ва помощи студентов-юристов Моск. ун-та, 1908. – С. 27. 21. *Радько Т. Н.* Теория государства и права: хрестоматия. – С. 232. 22. *Хвостов В. М.* Общая теория права: элементарный очерк. – 6-е изд., испр. и доп. – Петербург; Москва; Варшава; Вильно: Издание Книжного магазина Н. П. Карбасникова, 1914. – С. 8–15. 23. *Радько Т. Н.* Теория государства и права: хрестоматия. – С. 373–374. 24. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права: учеб. пособие / под ред. В. Г. Стрекозова. – М.: Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – С. 67. 25. Теория права и государства: курс лекций / под ред. Н. А. Катаева и В. В. Лазарева. – Уфа: Уфимская высшая школа МВД РФ, 1994. – С. 129. 26. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 52. 27. Общая теория государства и права: академ. курс: учебник: в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – Т. 1. – С. 93. 28. *Матузов Н. И., Малько А. В.* Теория государства и права: учебник. – 3-е изд. – М.: Изд-во «Дело» АНХ, 2009. – С. 51.